

FÖVQƏLADƏ TƏHQİQAT KOMİSSİYASININ SƏNƏDLƏRİ 1918-Cİ İLİN MARTINDA BAKIDA HƏYATA KEÇİRİLƏN SOYQIRIMI ÖYRƏNMƏK ÜÇÜN MƏNBƏ KİMİ

Tural Vəlizadə

Qərbi Kaspi Universiteti, Bakı, Azərbaycan
Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: turallachin@mail.ru

Xülasə. Məqalə Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədləri əsasında 1918-ci ildə Bakıda ermənilər tərəfindən törədilən soyqırımın öyrənilməsinə həsr olunub. Soyqırım nəticəsində minlərlə dinc azərbaycanlı əhali yalnız milli mənsəbiyyətinə görə məhv edilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra 1918-ci ilin mart hadisələrinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Nazirlər Şurası 1918-ci il iyulun 15-də bu faciənin tədqiqi məqsədi ilə Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının yaradılması haqqında qərar qəbul etmişdir. Məqalədə bu və digər məsələlər araşdırılır.

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası, soyqırımı, bolşevik-daşnak aliyansı, mart soyqırımı.

DOCUMENTS OF EMERGENCY INVESTIGATION COMMISSION AS A SOURCE TO STUDY GENOCIDE TAKEN PLACE IN BAKU IN MARCH 1918

Tural Velizade

*Western Caspian University, Baku, Azerbaijan
Baku State University, Baku, Azerbaijan*

Abstract. This paper on the basis of documents of Extraordinary Investigation Commission deals with the genocide committed by Armenians in Baku in 1918. Thousands of Azerbaijani civilians, were murdered for the only reason of their belonging to the nation of Azerbaijan. After the establishment of the Azerbaijan Democratic Republic, closest attention was paid to the March 1918 events. The Council of Ministers issued a decree on July 15th 1918, to establish an extraordinary committee for the investigation of those tragic events.

Keywords: Azerbaijan Democratic Republic, Emergency Investigation Commission, geno-cide, bolshevik-dashnak alliance, March genocide.

ДОКУМЕНТЫ ЧРЕЗВЫЧАЙНОЙ СЛЕДСТВЕННОЙ КОМИССИИ КАК ИСТОЧНИК ИССЛЕДОВАНИЯ ГЕНОЦИДА В БАКУ В 1918 ГОДУ

Турал Велизаде

*Западно-Каспийский Университет, Баку, Азербайджан
Бакинский Государственный Университет,
Баку, Азербайджан*

Резюме. В статье на основании документов Чрезвычайной Следственной Комиссии изучен геноцид совершенные армянами в Баку в 1918 году. Тысячи мирных азербайджанцев были уничтожены лишь из-за своей национальной принадлежности. После создания Азербайджанской Демократической Республики особое внимание было уделено мартовским событиям 1918 года. Совет Министров 15 июля 1918 года с целью расследования этой трагедии принял постановление о создании Чрезвычайной Следственной Комиссии.

Ключевые слова: Азербайджанская Демократическая Республика, Чрезвычайная Следственная Комиссия, мартовский геноцид, большевик-дашнакский альянс.

1. Giriş

1918-ci ildə Bakı şəhərində bolşevik-daşnak aliyansı tərəfindən türk-müsəlman əhalisinə qarşı törədilən Mart soyqırımından 100 il keçir. Mart soyqırımı son iki əsrdə

xalqımıza qarşı erməni millətçiləri tərəfindən məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilən etnik təmizləmə, soyqırım və təcavüzkarlıq siyasətinin ən qanlı nümunələrindən biridir. Bu millətçi-şovinst siyasətin əsas məqsədi azərbaycanlıları öz tarixi torpaqlarından qovmaqla əzəli Azərbaycan ərazilərində ermənilərin uydurduqları “böyük Ermənistan” dövləti yaratmaq olub. 1905-1907-ci il qırğınları ilə məqsədlərinə nail ola bilməyən erməni daşnakları Birinci Dünya müharibəsinin yaratdığı “imkanlardan”, böyük dövlətlərin himayəsindən və köməyindən istifadə edərək 1918-1920-ci illərdə məqsədlərinə nail olmağa çalışmışlar.

1918-ci ildə ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən soyqırım cinayətlərini üzə çıxarmaq, təhqiq etmək Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyəti dövründə mümkün olmuşdur. Ermənilərin törətdikləri cinayətlərin təhqiqi üçün təsis edilən Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin mühüm qərarlarından biridir. 1918-ci il iyul ayının 15-də təşkil edilmiş Komissiyasının tərtib etdiyi sənədlər 36 cildə və 3500 vərəqdən ibarətdir. Bunların da 6 cildi (740 səhifə) Bakı şəhəri və onun ətraf kəndlərinin müsəlman əhalisinə qarşı törədilmiş zorakılıq aktlarını əhatə edir.

Baş verən soyqırım araşdırıldıqdan sonra Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının ümumiləşdirilmiş məruzəsinə əsasən, Bakıda həlak olmuş yalnız türk-müsəlman əhalisinin daha çox ehtimal olunan sayı səsləndirilmişdi: 11 min nəfər. Az sonra daha dəqiq rəqəm – 12 min nəfər göstərilmişdir [12].

2. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının yaradılması və fəaliyyəti

Cənubi Qafqazda türk-müsəlman əhalisinə qarşı ermənilərin törətdiyi Mart soyqırımına siyasi qiymət vermək və onun nəticələrini aradan qaldırılmaq üçün təsirli tədbirlər görmək sahəsində ilk cəhd baş vermiş faciədən dərhal sonra Azərbaycanın milli qüvvələri tərəfindən edilmişdir. 1918-ci ilin aprel ayının 2-də Zaqafqaziya Seyminin Azərbaycan fraksiyası Seymi Bakı hadisələri haqqında məlumatlandıraraq müsəlman əhalisinin müdafiəsi üçün Zaqafqaziya hökumətindən Bakıya qoşun göndərilməsini tələb etdi və əgər Seym qəti tədbirlər görməzsə, Azərbaycan fraksiyasının “Seymdə birgə iş aparmasının qeyri-mümkün olacağı” barədə xəbərdarlığını bildirdi [17, s.39]. Ertəsi gün Seymin Bakı hadisələrinə həsr edilmiş iclasında Fətəli Xan Xoyski bəyan etdi ki, “əgər müsəlman əhalisinin müdafiəsi üçün tədbir görülməzsə, müsəlman nazirlər hökumətin tərkibindən çıxacaqlar” [1]. Seymin 17 aprel 1918-ci il tarixli iclasında etdiyi məruzəsində F.X. Xoyski bir daha mühüm xəbərdaredici bəyanat verdi: “Bakı hadisələri Yelizavetpol quberniyasının hər yerində müzakirə edilir və bütün qətnamələrdə türk qoşunlarının Bakıya buraxılmasını nəzərdə tutan maddələr var və əgər hökumət Bakı problemini ləğv edə bilməsə, onda Yelizavetpol quberniyasının müsəlmanlarının bu tələbini dinləməli olacağıq. Həm də ola bilsin ki, elə bir an gələcəkdir ki, xalq kütləsi özü hərəkət etməyə başlayacaqdır və bu da faciəvi vəziyyət yaradacaqdır, çünki Bakı problemi – Respublikanın ölüm-dirim məsələsidir” [1].

Təəssüflər olsun ki, Azərbaycan fraksiyasının çağırışlarına Zaqafqaziya Seymi cavab versə də Bakıdakı vəziyyəti nizama salmaq üçün konkret iş görə bilmədi. Xırdalan stansiyasına qədər gedən seymın qoşunlarının müsəlman korpusu say nisbətində görə geri çəkilməli oldu [16, s.85]. Zaqafqaziya Seymi baş verən soyqırımlarla bağlı konkret işlər görə bilmədi. Beləliklə, Azərbaycan fraksiyasının Bakı hadisələrinə müdaxilə etmək üçün bütün daxili vasitələri tükəndi və türk qoşunlarının çağırılması onun əsas vəzifəsinə çevrildi [15, s.39]. İlk öncə 26 may 1918-ci il tarixdə Tiflisdə Zaqafqaziya Seyminin son iclası keçirildi və bu iclasda Seym özünün buraxıldığını bildirdi. Həmin gün Gürcüstan öz müstəqilliyini elan etdi. Mayın 27-də artıq keçmiş Seymin azərbaycanlı deputatları fəvqəladə iclas çağıraraq yaranmış vəziyyəti müzakirə etdilər və Müvəqqəti Azərbaycan Milli Şurasının yaradılmasını qərara aldılar. Milli Şuranın mayın 28-də keçirilən ilk iclasında Azərbaycanın müstəqilliyinin elan edilməsi qərara alındı və Azərbaycanın müstəqilliyi haqqında akt qəbul edildi. Bu akt azərbaycanlıların yeni milli demokratik dövlətinin – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradıldığı faktını hüquqi cəhətdən təsbit etdi. Həmin iclasda həmçinin ilk Azərbaycan hökuməti – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Kabinəsi formalaşdırıldı. Fətəli Xan Xoyski hökumətin başçısı, Məmməd Həsən Hacınski Xarici İşlər Naziri, Xəlil bəy Xasməmmədov Ədliyyə naziri və i.a. seçildilər [13, s.41].

1918-ci ilin iyul ayının ortalarında, Azərbaycan Cümhuriyyətinin Nazirlər Kabineti Xarici İşlər Naziri M.H. Hacınskinin məruzəsini dinləyərək respublikada baş vermiş hadisələrə, xüsusilə də dinc azərbaycanlı əhalisinə qarşı törədilən kütləvi zorakılıq hallarına öz mövqeyini bildirməyi vacib hesab etdi. Məruzədə deyilirdi: “Artıq dörd aydır ki, Azərbaycan ərazisinin müxtəlif bölgələri quldur dəstələri tərəfindən dağıdılır, bolşevik adı altında məsuliyyətsiz erməni hərbi hissələri və başqaları mülki müsəlman əhalisinin həyatı və əmlakına qarşı eşidilməmiş vəhşiliklər törədirlər. Eyni zamanda həmin quldur dəstələrinin təşkilatçıları tərəfindən göndərilən yanlış məlumatlar əsasında Avropa ölkələrində ictimai fikir tamamilə əks istiqamətə yönəldilir”. Məruzədə qeyd edilirdi ki, həm ümumdövlət maraqları, həm də əhalinin zərərçəkən qruplarının mənafeyi hökmən, elə bir təşkilatın yaradılması zərurətini irəli sürür ki, “o, aşağıdakılarla məşğul olsun:

1. bütün zorakılıq hadisələrinin dəqiq qeydiyyatının aparılması;
2. həmin zorakılıqların törədildiyi şəraitin müəyyən edilməsi;
3. müqəssirlərin aşkar olunması və onların vurduqları zərərin ümumi miqdarının müəyyənləşdirilməsi”.

Bu təşkilat Fəvqəladə Təhqiqat Komissiyası xarakteri daşımalı, onun işinin nəticələri müxtəlif Avropa və türk dillərində nəşr edilməli və geniş yayılmalı idi. M.H. Hacınski xüsusilə vurğulayırdı ki, Təhqiqat Komissiyasının təşkilinə yubanmadan başlamaq lazımdır, “çünki, bu gün, hadisələrin isti izi ilə asanlıqla müəyyən edilməsi mümkün olan bir çox işləri - şəxslərin dindirilməsi, fotoşəkillərin çəkilməsi və digər əşyayi-dəlillərin əldə edilməsi – sonradan görmək çətinləşəcəkdir, hətta ola bilsin ki, qətiyyən mümkün olmayacaqdır” [4].

M.H. Hacınski həm də təklif edirdi ki, “həmin Komissiyanın yaradılması Nazirlərdən birinə həvalə edilsin və komissiyanın xərcləri üçün müvəqqəti olaraq 50 000 rubl pul ayrılısın” [4]. Mürəkkəb və ağır şəraitdə fəaliyyətə başlayan gənc Azərbaycan Respublikasının hökumətinin böyük uzaqgörənlik və operativlik nümayiş etdirərək həmin hadisələrə ən yüksək və ciddi şəkildə münasibət bildirmək və konkret tədbirlər görmək niyyəti, sözsüz ki, böyük təqdirə layiq idi və zaman özü görülmüş bu işin əsl qiymətini verdi. Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti Gəncədə keçirdiyi 15 iyul 1918-ci il tarixli həmin iclasında bu məsələni geniş və ətraflı müzakirə edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin qəbul etdiyi 209 sayılı qərarla göstərilirdi ki, “Xarici işlər nazirinin məruzəsi bəyənilsin və ona tapşırılsın ki, Avropa müharibəsi başladığı vaxtdan bütün Zaqafqaziya ərazisində müsəlmanlar və onların əmlakı üzərində işlədilmiş zorakılıq hallarını təhqiq etmək üçün Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası yaradılsın” [3]. Həmin il avqust ayının 31-də isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin sədri, həm də xarici işlər naziri F.X. Xoyski Gəncə şəhərində imzaladığı qərara əsasən 7 nəfərdən ibarət fövqəladə təhqiqat komissiyası yaradılır. Komissiyanın sədri andlı iclasçı – Ələkbər bəy Xasməmmədov, üzvləri isə - gənc dairə məhkəməsinin üzvləri – İsmayıl bəy Şahmalıyev, Andrey Fomiç Novatski, həmin dairə məhkəməsi prokurorunun müavini Nəsrəddin bəy Səfikuəddin, Gəncə köçürmə idarəsindən Nikolay Mixayloviç Mixaylov, həqiqi mülki müşavir V.V. Qubvillo və müəllim Mirzə Cavad Axundzadə təyin olunurlar [5].

Həmin qərarla komissiyanın sədri və üzvlərinin əmlak haqları və ezamiyyə xərclərinin miqdarı da müəyyənləşdirilir və komissiya sədrinə icazə verilirdi ki, lazım gəldikdə katib, ekspertlər və başqa şəxsləri də komissiyanın işinə dəvət etsin. F.X. Xoyskinin həmin il 22 sentyabr tarixli başqa bir qərarı ilə müəyyən edilir ki, Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvləri yalnız bu məqsəd üçün işlədikləri günlərə görə əmək haqqı almaq hüququna malikdirlər. Sənədlərdən göründüyü kimi Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası Xarici İşlər Nazirliyi yanında təşkil edilməsinə baxmayaraq o artıq həmin ilin sentyabrından faktiki olaraq Ədliyyə Nazirliyi nəzdində fəaliyyət göstərməyə başlayır. Bu da tamamilə təbii idi, çünki bu işlə bilavasitə məşğul olanlar və bu işlə məşğul olmaq səlahiyyəti olanlar əsasən hüquqşünaslar idi.

Komissiyanın işinin sonuna qədər orada yalnız onun sədri Ə. Xasməmmədov, üzvlərindən isə A.F. Novatski və N.M. Mixaylov çox səmərəli fəaliyyət göstərmişlər. Müxtəlif vaxtlarda isə yuxarıda göstərilən üzvlərdən başqa komissiyaya Bakı dairə məhkəməsi prokurorunun müavini Aleksandr Yevgenyeviç Kluqe, andlı iclasçı Məmmədخان Təkinski, Gəncə dairə məhkəməsinin xüsusi əməliyyat işləri müstəntiqi Məhyəddin bəy Şahmalıyev, Bakı quberniya dairə məhkəməsinin üzvü Hidayət bəy Sultanov, andlı iclasçılar Aley Aleksandroviç Litovski, Çeslav Boleslavoviç Klossovski, hüquqşünas Abbas Əlibəy Hacı-İrzayev, Bakı dairə məhkəməsinin üzvü B.Yusifbəyov müxtəlif vaxtlarda həmin komissiyaya üzv təyin edilmiş və ya üzvlükdən azad olunmuşlar.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası fəaliyyətə başladığı vaxtdan üzvləri qruplara bölünməklə Azərbaycan hökumətinin nəzarətində olan, və ya bolşevik-erməni qoşunlarından

xilas edilmiş ərazilərdə – respublikanın müxtəlif qəza və şəhərlərində baş vermiş faciəli hadisələrin araşdırılmasına başlamışdılar. Beləliklə, 1918-ci ilin sentyabr ayının əvvəlindən müstəntiqlər artıq Bakı və Yelizavetpol quberniyalarının müxtəlif qəzalarında fəal şəkildə işləyirdilər. Bakı azad edildikdən və Azərbaycan Hökuməti Gəncədən Bakıya köçdükdən sonra isə Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası da öz fəaliyyətini Gəncədən Bakıya keçirdi və dərhal Bakı şəhərində və onun ətraflarında baş vermiş mart hadisələrinin araşdırılmasına başladı [13, s.42].

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının Bakı qrupuna Bakı dairə prokurorunun müavini A.Y. Kluge, andlı iclasçı M. Təkinski, andlı iclasçı A. Aleksandroviç (Litovski), hüquqşünas A. Hacı İrzayev, Gəncə Dairə Məhkəməsi prokurorunun müavini Ç.B. Klossovski daxil idi.

Bakı qrupunun vəzifəsinə həmçinin, Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası tərəfindən Azərbaycanın digər bölgələrində apardığı təhqiqat işləri üzrə müttəhimlərin istintaqa cəlb olunması, qətnamələrin tərtib edilməsi və işlərin Məhkəmə Palatası prokuroruna verilməsi daxil idi. Aparılan təhqiqatların nəticəsi olaraq dinc sakinlərə qarşı müxtəlif cinayətlərdə ittiham olunan 194 şəxsə qarşı cinayət işinin açılması haqqında Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası 128 məruzə və qərar layihələri hazırlamışdı. Ayrı-ayrı cinayət işləri üzrə istintaq başa çatdıqca ittiham olunan şəxslər məsuliyyətə cəlb edilirdilər. Məsələn, 1919-cu ilin avqustunun ortalarında Bakıda 24, Şamaxıda isə 100 nəfərə qədər şəxs - əsasən erməni, qismən də rus (molokan) müttəhim qismində Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası tərəfindən həbs edilmişdi [2].

3. 1918-ci ilin martında Bakıda həyata keçirilən soyqırımı şahid ifadələrində

1991-ci ildə öz dövlət müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan Respublikası 1918-1920-ci illərin türk-müsəlman qırğınları ilə bağlı mövcud olan sənədləri dərc etdirməklə real tarixi həqiqətləri üzə çıxartdı. Erməni təcavüzünə məruz qalan müstəqil Azərbaycan bu sənədlərin çap olunması ilə məkrli düşmənin nəyə qadir olduğunu hamıya bildirmək fikrində idi [14, s.62].

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədləri Mart soyqırımı zamanı şəxsən zərər çəkmiş, eyni zamanda erməni silahlı quldur dəstələri tərəfindən şəhərin dinc müsəlman əhalisinə qarşı, o cümlədən, bilavasitə öz qonşularına, yaxınlarına və qohumlarına qarşı törədilmiş son dərəcə qəddar zorakılıqların və cinayətlərin, vəhşiliklərin və qətlərin şahidi olmuş azərbaycanlıların ifadələrini əhatə edir. Bu sənədlərin bəzilərində hadisələrin başlanması və xronikası ətraflı şəkildə təsvir edilir, türk-müsəlman soyqırımında şəxsən iştirak etmiş “erməni elitesinin” və “erməni qara camaatının” nümayəndələrinin konkret adları sadalanır.

Məlumdur ki, “Evelina” gəmisindəki azərbaycanlı zabitlərin tərksilah edilməsi müsəlmanların kütləvi qırğınının başlanması üçün bəhanə kimi istifadə edilmişdi. Bu baxımdan həmin zabitlərin, həmçinin bolşevik-daşnak silahlı dəstələrinə müqavimət göstərən

döyüş iştirakçılarının Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasına verdiyi ifadələr xüsusi maraq kəsb edir. Bu sənədlər azərbaycanlıların silahlı qüvvələrinin bu hadisələrin qarşısının alınması üçün real imkanlarının olmadığını, 1918-ci ilin martında Bakının, istisnasız olaraq bütün azərbaycanlı əhalisinin – kübar zümrələrdən tutmuş sadə adamlara qədər – bütün təbəqələrin erməni zorakılıqlarının və talanlarının qurbanlarına çevrildiyini bir daha sübut edir.

Sənədlərdən aydın olur ki, mart hadisələri azərbaycanlıların əksəriyyəti üçün gözlənilməz olmuşdur və müsəlman ictimaiyyətinin müxtəlif zümrələrindən olan insanlar bolşeviklərin deyil, məhz ermənilərin xəyanətindən sarsılmışdılar, çünki onlar “sonuncuları düşmən kimi görmürdülər”. Bununla bərabər, şahid ifadələri göstərir ki, azərbaycanlıların əksəriyyəti talanlardan bir neçə gün qabaq “ermənilərin şəhərin müsəlman hissəsindən erməni hissəsinə köçdüyünü” müşahidə etmiş, şəhərin “Ermənikənd” məhəllələrində “ermənilər tərəfindən qazılmış səngərləri” görmüş, ermənilərin “1905-ci ili təkrarlamaq, yəni müsəlman qırğınlarını başlamaq” niyyətləri və “ermənilərin müsəlmanlara qarşı çıxışlara hazırlaşdıqları barədə şəhərdə gəzən şayiələri” eşitmişdilər [8].

Bakıda Mart soyqırımını hələ 1917-ci ilin sonlarında “Daşnaksütyun” partiyası və Erməni Milli Şurası tərəfindən hazırlanmışdı. Onlar dəfələrlə müsəlmanları bolşeviklərə qarşı silahlı çıxışa təhrik etməyə cəhd göstərmişdilər. Ermənilərin məqsədi bolşeviklərin əli ilə müsəlman əhalisini məhv etmək idi. Adamların qətlə yetirilməsi və müsəlman məhəllələrinin darmadağın edilməsi planlı surətdə mütəşəkkil erməni hərbi hissələri tərəfindən şəhərin hər yerində qabaqcadan müəyyənləşdirilmiş sistem üzrə həyata keçirilirdi.

Komissiyaya ifadəsində Bakı şəhəri sakini İsmayıl Tağıyev deyirdi: “Mart hadisələrindən 2-3 ay əvvəl mən tez-tez erməni ailələrinin: S.İ. Tatevosovlar və A.N.Arafelovların məclislərində olurdum. Rusiyada baş verən hadisələrə dair söhbətlərdə həmişə deyirdilər ki, Bakıda bundan da pis olacaq. Mən elə bir şey gözləmədiyim və qabaqcadan görə bilmədiyim üçün, deyilənləri inkar edir və onların fikri ilə razılaşmırdım. Lakin onlar, xüsusilə də, Mariya Konstantinovna Arafelova inadla dediyində təkid edirdi və nə isə dəhşətli bir şeydən ehtiyat edirdi” [6].

Bir sıra ifadələrdə günahsız, silahsız və köməksiz insanlara, o cümlədən qadınlara, qoca və uşaqlara, hətta südəmər körpələrə qarşı törədilmiş qəddar, amansız və yırtıcı vəhşiliklərin təsviri erməni quldur dəstələrinin “cəza tədbirlərinin” xarakterini qrup şəklində sadizm kimi müəyyən etməyə imkan verir ki, bu da “erməni işi uğrunda mübarizlərin” psixikasının patologiyasını sübut edir [7].

Sənədlərdən məlum olur ki, Bakının müsəlman əhalisi arasında on minlərlə sakin yalnız hər hansı yolla şəhərdən çıxma bildiklərinə görə labüd ölümdən xilas olmuşlar. Lakin bu yolla qurtulmaq da hər kəsə qismət olmamışdır və bu fəsildə təqdim edilən ifadələrdən göründüyü kimi, şəhəri tərk etmək özü də təhlükəsiz deyildi. Erməni quldur dəstələri qadın, qoca və uşaqlara rəhm etmədən, şəhərdən qaçmağa çalışan müsəlmanları tutub saxlayır, qarət edir və sonra güllələyirdilər. Həmçinin soyqırımının ilk saatlarında və günlərində şəhərin küçələrində olmuş bütün müsəlmanlar tutularaq qarət edilmiş və bir çox hallarda qətlə

yetirilmişlər. Həmin günlər şəhərə gəlmiş ətraf kəndlərin sakinlərindən itkin düşənlər, işdən qayıtmayanlar, evə geri dönməyənlər haqqında çoxlu sayda ifadələr də bu əməllərin nəticəsi olaraq verilmişdi [9].

İstər şəhərin mərkəzi məhəllələrində, istərsə cəmiyyətin kasıb və imkansız təbəqəsindən olan sakinlərin məskunlaşdığı “Zibilli dərə”, “Məmmədli”, “Kərpicxana”, “Kanitapinskaya” (Qanlı təpə) adlanan sahələrində yaşayan azərbaycanlıların yüzlərlə ifadələri bunu deməyə əsas verir ki, Bakı şəhərinin müsəlman əhalisinə qarşı silahlı çıxışlar şəhərin müxtəlif hissələrində - həm mərkəzdə, həm də ucqarlarda eyni zamanda başlanmışdır. Bu isə öz növbəsində qanlı mart hadisələrinin guya bolşeviklər tərəfindən idarə olunan rus əsgər və matrosları tərəfindən törədildiyi barədə ilk növbədə ermənilərin özlərinin yaydığı şayiələri, eləcə də silahlı toqquşmaların müsavətçilər tərəfindən törədildiyi barədə bolşeviklərin iddialarını təkzib edir.

Soyqırımın elə ilk günü qətlə yetirilənlərinin arasında həm qadınlar, həm uşaqlar, həm də yaşlı kişilər var idi ki, bu da erməni-bolşevik qüvvələrinin şəhərin azərbaycanlı əhalisini, cinsinə və yaşına baxmadan, kütləvi surətdə qırmaq niyyətlərini bir daha sübut edir. İfadələrdən göründüyü kimi, bir çox qadınlar öz ərlərini, oğullarını və atalarını xilas etmək məqsədilə, ermənilərin ayaqlarına atılır, xahiş edir, yalvarırdılar, hətta öz ərlərini müdafiə edərək, onları qucaqlayırdılar və beləliklə ərləri ilə birlikdə həlak olurdular.

Bir çox ifadələrdə göstərilirdi ki, erməni əsgərləri müsəlman qadınların çadralarını dartaraq cırır, onları hörükləri ilə bir-birinə bağlayır və başıaçıq, ayaqyalın şəhərin küçələrində gəzdirərək əsir saxlanılacaqları yerlərə qovur, yol boyu süngülərlə döyürdülər. Erməni ziyalıları isə bu zaman öz arvadlarını azərbaycanlıların “rüsveyçılığına” tamaşa etməyə gətirirdilər [10].

Müxtəlif millətlərdən olan Bakı sakinlərinin və xarici vətəndaşların şahid ifadələri Bakıda 1918-ci ilin mart hadisələrinin qiymətləndirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bakıda yaşayan yəhudilər, ruslar, polyaklar, almanlar, gürcülər və b. bolşeviklərin və erməni hərbi dəstələrinin terror obyekti olmasalar da, Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının müstəntiqlərinə çox qiymətli ifadələr vermişlər və bu ifadələrdə vahiməyə düşmüş, dəhşət və qorxu bürümüş müsəlmanların ermənilərin vəhşiliyi və özbaşınalıqlarını təsvir etdikləri bütün faktlar bir daha öz təsdiqini tapmışdır. Şəhərin başqa millətlərdən olan sakinləri neytral tərəfin nümayəndələri kimi, baş vermiş hadisələrə obyektiv qiymət verməyə, əhalinin müsəlman hissəsinə qarşı qırğınlar törədilməsinə sövq etmiş ayrı-ayrı siyasi partiyaların və şəxslərin əməllərini xarakterizə etməyə çalışırdılar. Bu baxımdan Bakı sakini A.N. Kvasnikin ifadəsi xüsusi maraq doğurur. Şəhərin kübar və işgüzar dairələrinə mənsub olan, “bir çox erməni evlərinə girib-çıxan”, ifadəsindən hörmətli və ünsiyyətçi bir insan təsəvvürü yaradan A.N. Kvasnik özünün son dərəcə ətraflı ifadəsində mart hadisələri ərəfəsində və günlərində Bakı cəmiyyətində hökm sürən vəziyyətin ümumi mənzərəsini yaratmağa çalışır. Bu zaman kifayət qədər məlumatlılıq və müşahidəçilik qabiliyyəti nümayiş etdirən müəllifin, baş vermiş

hadisələrə həm öz şəxsi münasibətini, həm də Bakı şəhərinin bütün yəhudi əhalisinin münasibətini kifayət qədər dəqiq ifadə etməklə, heç də “neytral”, dəqiq deyilsə, biganə qalmadığı aydın olur. A.N.Kvasnik ifadəsində deyir: “Bu ilin 17-21 mart tarixlərində Bakı şəhərində baş vermiş hadisələrə təmiz vicdanla belə ad vermək lazımdır: “Müsəlmanların fiziki olaraq məhv edilməsi, bütün əmlakının mənimsənilməsi və onların bütün rifahının və siyasi üstünlüyünün ermənilərin əlinə keçməsi məqsədilə, əvvəlcə Bakı şəhərində, sonra isə ucqarlarda erməni əhalisinin müsəlman əhalisinə qarşı təşkil edilmiş qanlı sui-qəsd” [11].

Məlumdur ki, 1918-ci ilin martında azərbaycanlıların soyqırımını yalnız şəhərin özünün hüdudları ilə məhdudlaşmamışdır. Həmin günlər erməni quldur dəstələri Bakı yaxınlığındakı ətraf kəndlərə də hücum keçərək müsəlmanların evlərinə basqın edir, şəhərkənarı yollarda pusqu qurur, yoldan keçən müsəlmanları qəzet edir və öldürürdülər. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının materialları arasında azsaylı ifadələrdən aydın olur ki, 1918-ci ilin martında Bakı kəndlərinin – Məmmədi, Əhmədli, Balaxanı, Binəqədi, Bibiheybət, Hökməli, Digah, Zabrat, Sabunçu, Ramana, Xırdalan və digər kəndlərin bir çox sakinləri erməni silahlı dəstələrinin vəhşiliklərinin qurbanı olmuşlar.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədlərində həmçinin Bakıda mart hadisələri zamanı şəhərin müsəlman əhalisinə – iri sənayeçilərə, zavod, liman, neft mədənləri sahibkarlarından başlayaraq çoxsaylı mülki, sosial və ticarət obyektlərinin: ev, idarə, mehmanxana, məktəb, restoran, bərbərxana, emalatxana, mağaza, anbar, dükən, tövlə və s. sahiblərinə vurulan maddi ziyanın miqyası və əhəmiyyəti də çox aydın göstərilir.

Zərər dəymiş obyektlər içərisində mühüm əhəmiyyət daşıyan “Təzəpir” məscidini, “Şah məscidi”ni, “Kaspi” qəzetinin redaksiya binasını, “İsmailiyyə” Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin binasını, “Dağıstan”, “İsgəndəriyyə”, “İslamiyyə” mehmanxanalarını xüsusi vurğulamaq lazımdır. Bu binaları azərbaycanlıların mədəni-ictimai və dini mərkəzlərini təcəssüm etdirən mühüm obyektlər sırasına aid etmək olar.

Nəticə. 1918-ci ilin martında Bakıda, onun ardınca isə Şamaxıda, Qubada, Lənkəranda və vətənimizin digər guşələrində bolşevik daşnak tandemi tərəfindən törədilən qətl və talanlar bir məqsədə - xalqımızın milli istiqlal hərəkətini beşikdəcə boğmaq, xalqımızın fiziki varlığına son qoymaq, geostrateji baxımdan son dərəcə əlverişli, təbii sərvətlərlə zəngin vətənimizin bir qismini və bəlkə də böyük bir hissəsini “böyük Ermənistan” arzusu ilə qovrulan erməni daşnaklarına “pay” verməklə, bütövlükdə Azərbaycanı Rusiya imperiyasının təsir dairəsindən heç bir vəchlə buraxmamaq məqsədinə xidmət edirdi.

1920-ci ilin aprelinə kimi Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası bolşevik-daşnak alyansının qanlı əməllərinin təhqiqi sahəsində böyük iş gördü. Zərərçəkmiş yüzlərlə vətəndaş və şahid dindirilmiş, çoxlu material, maddi dəlil-sübut, fotosənəd toplandı.

Bütövlükdə Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının fəaliyyəti, həmçinin, ermənilərin vəhşiliklərini öz üzərində hiss etmiş respublika əhalisi arasında da böyük ictimai və əxlaqi-psixoloji məna kəsb edirdi. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının özünün mövcud olması və onun üzvlərinin cəmiyyətin ayrı-ayrı təbəqələri ilə, azərbaycanlılarla sıx əməkdaşlıq etməsi

artıq özlüyündə geniş əhali kütlələri arasında ədalətin bərpa olunmasına inamı artırır və yeganə qanuni hakimiyyət kimi Azərbaycan hökumətinə xalqın etimadını və etibarını möhkəmləndirdi.

Müstəqil Azərbaycan dövləti istər XX əsrin əvvəlləri, istərsə də sonlarında əvəzedilməz qurbanlar verməsinə baxmayaraq, iftixar edə bilər ki, o ağır sınaq günlərində müstəsna iradə və cəsurluq, milli ruhun sarsılmazlığını və mətinliyini nümayiş etdirdi. Həm ötən əsrin əvvəlində, həm də sonlarında min illərdən bəri malik olduğu qədim dövlətçilik ənənələrini bərpa etdi.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxiv (Bundan sonra: ARDA), f. 894, siy.10, iş144, v.14.
2. ARDA, f. 100, siy. 2, iş 791, v. 126-127.
3. ARDA, f. 1061, siy.1, iş 95, v. 2.
4. ARDA, f.1061, siy.1, iş 105, v. 1.
5. ARDA, f. 1061, siy. 1, iş 105, v. 2.
6. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxiv (Bundan sonra: AR Pİİ SSA), f. 277, siy. 2, iş 13, v. 17.
7. AR Pİİ SSA, f. 277, siy. 2, iş 13, v. 50, v. 53, v. 92.
8. AR Pİİ SSA, f. 277, siy. 2, iş 13, v. 148.
9. AR Pİİ SSA, f. 277, siy. 2, iş 14, v. 9.
10. AR Pİİ SSA, f. 277, siy. 2, iş 14, v. 53-54.
11. AR Pİİ SSA, f. 277, siy. 2, iş 26, v. 1.
12. AR Pİİ SSA, f. 277, siy. 2, iş 27, v. 16-24.
13. Bakı. Mart 1918-ci il. Azərbaycan qırğınları sənədlərdə. Tərtib edən: Solmaz Rüstəmovə-Tohidi. Bakı, 2013, 456.
14. İsgəndərov A. (2006), Azərbaycanda türk-müsəlman soyqırımı probleminin tarixşünaslığı 1918-1920. Bakı, 396 s.
15. Rəsulzadə M. (1990), Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990.
16. Токарежский Е.А. (1949), Бакинские большевики – организаторы борьбы против турецко-германских и английских интервентов в Азербайджане в 1918 г., Баку.
17. Закавказский Сейм. Стенографический отчет. 20 марта 1918.